

VERSLAG

Vergadering:	Raad, nr. 739
Datum en tijd:	Vrijdag 19 november 2021, 10.15 uur
Plaats:	
Aanwezig:	
De (plv.) leden:	Hamer (voorzitter), Den Boer, Bolster-Damen, Boufangacha, Bijl, Ten Dam, Elzinga, Feitsma, Fey, Fortuin, Van Gestel, Ghorashi, De Groot, Hasekamp, Henrar, Van Hest, Hoogstraaten, Van Holstein, Jong, De Jong, Kaanen, Van Kempen, Knoeff, Van der Laan, Lindeboom, Louwaars, Noordman, Nijpels, Pape, Peek, Putters, Sleijpen, Tasma, Van der Tak, Thijssen, Van der Veen, Verhagen, Verhulp, Van Woerkom
De genodigden:	Kool (Rathenau Instituut, coördinator thema Digitale Samenleving), Steltman (directeur Digital Infrastructure Association NL/DINL), Swanenvleugel (plv. secretaris Raad voor de leefomgeving en infrastructuur/Rli)
Secretariaat:	Prins (algemeen directeur), Rahman (directiesecretaris, rapporteur thematafel), Blijden, Van Kleef, Van Oosteren, Theodori (rapporteurs thematafels), Dirven (notulist), Van Driel (secretaresse), Boudich (digitale ondersteuning), Veldhuizen en Kuik (audiovisuele ondersteuning)

1. Opening

Mevrouw *Hamer*, voorzitter, opent de (digitale) vergadering.

Vanwege het openbare karakter worden de plenaire besprekingen live gestreamd. Zie hiervoor de volgende link: <https://www.youtube.com/watch?v=npRTKpbxWyA>.

2. Ingekomen en verzonden stukken, mededelingen

Personele mededelingen

- De voorzitter heet eenieder welkom.
- Een bijzonder welkom aan mevrouw (Medy) Van der Laan, die als voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Banken, namens VNO-NCW MKB-Nederland voor het eerst deelneemt aan een raadsvergadering.
- Ook een bijzonder woord van welkom aan de externe genodigden, Linda Kool (coördinator thema Digitale Samenleving van het Rathenau Instituut), Michiel Steltman (directeur Digital Infrastructure Association NL) en Bart Swanenvleugel (plv. secretaris Raad voor de leefomgeving en infrastructuur). Zij zullen als gespreksleider van drie thematafels optreden en een plenaire terugkoppeling verzorgen.
- Mevrouw Gerbrandy, die actief heeft meegewerkt aan de voorbereiding van deze vergadering, is helaas door ziekte verhinderd.

- De heer Kaanen verlaat de vergadering wat eerder in verband met verplichtingen elders.

19 november Dag van de Ondernemer

Op deze dag bedanken we de ondernemers voor hun inzet. Zij zijn met hun bedrijf van grote toegevoegde waarde voor ons land als het gaat om groei, banen en welvaart. Ook moeten we niet vergeten dat veel ondernemers het in deze coronatijd met weer een oplopend aantal besmettingen en intensivering van maatregelen een moeilijke tijd doormaken.

De voorzitter merkt op dat voor dit laatste nog eens aandacht is gevraagd door mevrouw Thijssen in de vergadering van het dagelijks bestuur van de SER.

Er zijn verder geen mededelingen of actualiteiten.

3. Vaststelling verslag van de vergadering van vrijdag 15 oktober jl. (conceptverslag met bijlage R/2992)

Dit verslag (inclusief bijlage) wordt ongewijzigd vastgesteld en geeft verder geen aanleiding tot opmerkingen.

4. Aftrap werkgroep digitale transitie (notitie *Aanzet tot werkagenda van werkgroep impact digitale transitie, voor Raad november 2021 R/2993*)

4.1 *Introductie van deze werkgroep en op het programma door de voorzitter*

De bespreking vandaag vindt plaats naar aanleiding van de instelling van de werkgroep digitale transitie door het dagelijks bestuur van de SER. In aansluiting op eerdere adviezen en verkenningen op dit gebied in de afgelopen jaren zal deze werkgroep aan de slag gaan met de impact van de digitale transitie.

In dit verband roept de voorzitter de verkenning uit 2016 *Mens en technologie, samen aan het werk* in herinnering. In de volksmond werd dit een verkenning over robotisering genoemd. Waar eerder in de politiek werd gevreesd dat robotisering tot meer werkloosheid zou leiden, werd dit al snel genuanceerd. In de verkenning is bepleit in het kader van de arbeidsmarkt ook aandacht te besteden aan ontwikkelingen als robotisering en in te spelen op zowel de risico's als de kansen.

Deze verkenning heeft geleid tot meer aandacht voor scholing en ontwikkeling. De oprichting van de Actie-agenda Leven Lang Ontwikkelen en de aanjaagfunctie die de SER op dit thema vervult, zijn daarvan mooi voorbeelden.

In 2020 is het onderwerp digitalisering vanuit een andere invalshoek benaderd met de verkenning *Hoe werkt de platformeconomie?* Ook in deze verkenning was er veel aandacht voor de manier waarop digitalisering toegepaste innovatie mogelijk maakt, maar ook voor de doorwerking in bijvoorbeeld arbeidsvoorwaarden. Wanneer de verkenning nu was uitgekomen, was er ongetwijfeld ook aandacht besteed aan de flitsbezorging van Gorillas of een van de andere nieuwe dienstverleners die binnen tien minuten boodschappen aan huis bezorgen.

De digitale transitie betekent veel kansen, bijvoorbeeld voor de gezondheidszorg, het onderwijs, de energietransitie en een circulaire economie. In de coronapandemie maakte digitalisering voortzetting van veel activiteiten mogelijk. Anderzijds moeten we ook realistisch zijn over de risico's, bijvoorbeeld voor de wijze waarop omgegaan moet worden met data. Deze twee kanten van de medaille zullen ook vandaag besproken (kunnen) worden.

In het kader van de kabinetsformatie heeft in eerste instantie de Tweede Kamer zich afgevraagd welke transities relevant zijn. In het eerste document en het 'zomerdocument' was er veel aandacht voor de digitale transitie, één van de drie transities. De voorzitter is benieuwd hoe dit onderwerp terugkomt in het uiteindelijke Regeerakkoord. Raakt het onderwerp al dan niet ondergesneeuwd door andere belangrijke dossiers?

In ieder geval heeft de SER ervoor gekozen het denken voort te zetten over de kansen en risico's van dit onderwerp. Risico's die tijdig aangepakt zullen moeten worden. Om te beginnen zal de overheid op nationaal en Europees niveau eisen moeten stellen op het gebied van veiligheid, gezondheid, privacy en energiegebruik, ook als het om digitale innovaties gaat. Het betekent ook dat we ervoor moeten zorgen dat iedereen mee kan komen en digivaardig is of wordt: werkenden, ondernemers, ouderen, kinderen. En dan gaat het niet alleen aan de functionele component (kan je ermee werken) maar ook om de kritische component (wat zijn de gevolgen van bijvoorbeeld het delen van data). Ons doel is ook hier dat niemand mag achterblijven. Digitalisering moet de kansen van kinderen en volwassenen vergroten, gelijke kansen dichterbij brengen in plaats van het tegenovergestelde.

In zijn mlt-advies *Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving* heeft de SER aangekondigd met dit onderwerp aan de slag te zullen gaan. In het verlengde daarvan heeft het dagelijks bestuur van de SER een speciale werkgroep ingesteld om mensen bewuster te maken van de impact van digitalisering. De werkgroep wordt voorgezeten door de kroonleden Anna Gerbrandy en Bas ter Weel. De ondersteuning vanuit het SER-secretariaat is in handen van Carine van Oosteren en Judith Blijden. De werkgroep wordt nog aangevuld met leden uit de werkgevers- en werknemersgeledingen en met een aantal externe deskundigen.

Voor nu heeft de werkgroep drie hoofdactiviteiten: (i) de impact van de digitale transitie op sociaaleconomische thema's monitoren, (ii) bijeenkomsten organiseren en verkenningen uitbrengen en (iii) voor interne samenhang zorgen bij lopende SER-activiteiten met een digitale component. Bij dit laatste kan worden opgemerkt dat de adviezen over onder meer zorg en onderwijs hebben laten zien dat de digitale component steeds belangrijker wordt. Wanneer de werkgroep aan de slag gaat, zullen de activiteiten van de werkgroep zich ongetwijfeld nog werkendeweg ontwikkelen. Partijen hebben gelegenheid om daaraan samen vorm te geven.

Voor nu (en in overleg met een aantal externe deskundigen) is bepaald dat de SER toegevoegde waarde kan hebben op de vier thema's: (i) arbeidsmarkt, (ii) positie burger, (iii) veilige en betrouwbare informatie en (iv) duurzame innovatie. De werkgroep komt na deze raad voor de eerste keer bijeen en zal dan met name bespreken welke onderwerpen als eerste opgepakt worden.

Deze vier thema's zullen vandaag via zogeheten breakoutssessies in vijf groepen (het thema arbeidsmarkt wordt in twee groepen besproken) worden besproken. We hopen dat de input van de raad vandaag veel inspiratie oplevert voor de werkgroep. De bevindingen in de zogeheten breakoutssessies zullen dan ook door een rapporteur worden genoteerd.

Daarmee ziet het programma er als volgt uit:

- Eerst luisteren we naar twee inleidingen. De eerste, over de digitale revolutie, is van raadslid Jeannine Peek. Daarna horen we hoe hoogleraar media en digitale samenleving José van Dijck naar de kansen voor de SER kijkt. Mevrouw Van Dijck

is niet aanwezig bij de vergadering, maar heeft haar inleiding in een videoboodschap voorbereid.

- Na deze twee inleidingen wisselen de raadsleden, zoals gezegd, van gedachten aan vijf thematafels.
- Daarna worden de belangrijkste bevindingen uit deze gesprekken plenair worden teruggekoppeld door de voorzitters van de thematafels en zal ook mevrouw Hamer op de gesprekken reflecteren.
- Vanuit het secretariaat van de werkgroep zal eveneens kort worden gereflecteerd op de gegeven input.
- Hierna rondt de voorzitter de bespreking af.

4.2 Inleiding door raadslid (Jeannine) Peek

Mevrouw Peek is niet alleen raadslid namens VNO-NCW MKB-Nederland, maar is tevens algemeen directeur algemeen directeur Capgemini Nederland en boegbeeld van de Topsector ICT. Ze gaat in op het belang van de digitale transitie en de rol van de SER daarbij onder de titel *De digitale revolutie*.

De informatie uit een ondersteunende PowerPointpresentatie is verwerkt in de verslaglegging.

Mevrouw Peek is blij dat het onderwerp digitalisering weer op de agenda van de SER staat. Uit de inleiding van de voorzitter heeft zij begrepen dat het geen nieuw onderwerp voor de SER is. Met zijn allen bevinden we ons in een digitale transformatie. Een transformatie die ook (onomkeerbare) effecten heeft voor de maatschappij. We moeten ons vooral focussen op de kansen en nieuwe mogelijkheden.

Uiteraard zijn er ook keerzijdes van een snelle omwenteling. In dit geval constateert spreekster dat er door bedrijven en overheden wel geïnvesteerd wordt in nieuwe functionaliteiten maar dat er onvoldoende oog is voor cybersecurity. Ook de wetgeving heeft nog geen antwoord op ontwikkelingen in de markt, zoals nepnieuws en online radicalisering. Vaak betekent digitalisering ook dat de schaal van activiteiten wordt vergroot, wat nieuwe ethische vraagstukken met zich kan brengen.

Er kan in algemene zin op drie manieren op grote veranderingen worden gereageerd: negeren, tegenstribbelen of omarmen.

Negeren is niet mogelijk. Digitalisering is er gewoon, we zijn afhankelijk geworden van digitale systemen en de efficiëntie ervan. Een digitale vergadering is daarvan een mooi voorbeeld.

In de afgelopen jaren is er sprake geweest van tegenstribbelen, vooral waarom bepaalde veranderingen niet mogelijk zouden zijn en we zaken niet zouden moeten doen. Door de focus te leggen op de gevaren, zullen landen om ons heen, die soms al koploper zijn, verder voorop gaan lopen. Tegenstribbelen werkt alleen maar vertragend en we verliezen er de controle op het proces door.

De enige keus is omarmen. Het is de beste manier om de kansen te verzilveren en de juiste waarborgen te stellen om de gevaren te beteugelen, de ontwikkeling in goede banen te leiden conform de waarden die we in Nederland koesteren.

En omarmen is ook niet hetzelfde als achteroverleunen. Achteroverleunen is hetzelfde als negeren. Er is een proactieve houding nodig. Juist hierbij de SER kunnen we een aantal fundamentele vragen stellen die het sociaaleconomische aspect van de digitale revolutie scherp maakt. Hier kunnen we ons vanuit de verschillende, vertegenwoordigde belangen buigen over ethische vragen of privacybescherming. Hier kunnen we de juiste balans vinden tussen de kansen van digitalisering en de noodzakelijke waarborgen. Dat moeten niet zoveel of zulke complexe waarborgen worden dat alleen grote bedrijven nog mee kunnen doen. Het moeten noodzakelijke waarborgen zijn, waarmee een mkb'er nog steeds een bedrijf kan starten dat groot kan groeien. Het moeten ook geen

protectionistische waarborgen zijn, want in een digitale wereld kan je nu eenmaal geen muren om je landgrenzen zetten. Het enige dat je dan bereikt is dat men overstapt op producten die elders ontworpen worden en daardoor raak je juist de controle kwijt.

We moeten het doen met de open blik die Nederland kenmerkt als handelsland en met onze hoge waarden op vlakken als ethiek, privacy, gelijk speelveld, sociale zekerheid en inclusie en diversiteit. Voor privacy hebben we met de AVG gezien hoe een Europese standaard uiteindelijk ook de Europese waarden wereldwijd kan helpen borgen. Zo creëer je waarden en een gelijk speelveld. Overigens hebben we ook van de AVG geleerd dat we in het vervolg beter rekening moeten houden met het mkb.

Het betekent ook dat iedereen mee moet kunnen doen. Niet alleen de kleine ondernemer, maar iedere werknemer en ieder kind. Dat betekent vooral een grote investering in digitale geletterdheid voor jong en oud. Een kind zou moeten opgroeien met de vaardigheden die deze tijd vereist. In de afgelopen tien jaar is er zoveel discussie geweest over digitale geletterdheid in het onderwijs dat het bijna frustrerend wordt dat het nog steeds niet goed is geregeld. Dat gaat niet alleen over het basisonderwijs, maar tot en met het hoger onderwijs. Recent onderzoek laat overigens zien dat de kloof in digitale vaardigheden tussen kinderen al enorm toeneemt tussen basis- en voortgezet onderwijs. Het verschil is op je 18^e jaar bijna niet meer in te halen. Als we dit belang niet beter invullen, neemt de ongelijkheid in ons land toe.

We zien in de IT ook een enorm gebrek aan diversiteit. Ook deze kloof begint al erg jong: jongens en meisjes worden verschillend geïnspireerd door hun ouders. Maar er zijn ook veel verschillen op basis van sociaal-culturele achtergrond. De personeelstekorten in de IT in Nederland, en ook elders, zijn zeer groot en dat betekent dat iedereen nodig is om dat op te lossen. Als groot pleitbezorger van diversiteit en inclusie wijst mevrouw Peek erop dat divers samengestelde teams ook innovatiever zijn.

De digitale revolutie is ook voor huidige werknemers van groot belang. Digitalisering betekent verandering van veel beroepen, het betekent ook veel nieuwe beroepen en we moeten ook eerlijk zijn: het betekent ook dat sommige oude beroepen verdwijnen. Ook dit moeten we in goede banen leiden. We moeten de belangrijke voorwaarden creëren dat iedereen zich een leven lang kan ontwikkelen. Dat bij- en omscholing voor iedereen haalbaar en betaalbaar is. Dat je dat constant doet, moet ook heel normaal zijn. Daarbij is het ook belangrijk dat scholing in digitale vaardigheden voor iedereen toegankelijk is en niet alleen voor de 'happy few'.

In een meer digitale wereld zijn digitale vaardigheden ook van belang voor onze veiligheid. IT-organisaties kunnen wel proberen veiligheid in hun systemen in proberen te bouwen, maar de gebruiker moet ook zelf de gevaren en misleiding zien en herkennen. Met de AVG stelden we wettelijke grenzen aan privacy en met de Autoriteit Persoonsgegevens zien we toe op allerlei misbruik, maar de gebruiker zelf kan nog steeds online gegevens delen zonder de gevaren te overzien. Daarnaast zijn natuurlijk ook bedrijven en overheden er verantwoordelijk voor om applicaties veel beter te beveiligen. Het belang van structurele investeringen in cybersecurity moet veel hoger op de agenda staan; dit is de enige manier om Nederland veilig te krijgen.

Tot slot staat mevrouw Peek nog kort stil staan bij het onderwerp ethiek. Dit onderwerp komt vaak aan de orde als het om Artificiële Intelligentie (AI) gaat. Techniek is van zichzelf waarde vrij, maar de wijze waarop het wordt gebruikt en de werking ervan is dat niet. Hier meer veel meer en beter over nagedacht worden. De techniek rond AI is zelf niet racistisch, maar als we deze techniek leren hoe de samenleving eruit ziet, dan loop je het risico dat je bestaande institutionele problemen juist bestendigt. Op dit vlak kan techniek juist een gelijkmaker zijn. Door deze gevaren te zien en deze actief te

ondervangen, kan je ervoor zorgen dat de ethiek beter wordt geborgd en kan techniek juist in je voordeel laten werken. Dat heeft niet alleen te maken met het ontwerp van applicaties, maar ook in de opdracht voor de bouw van de applicaties. Op deze wijze kunnen we de risico's beperken.

Daarom luidt haar oproep: we moeten de digitale revolutie veel meer omarmen en in goede banen leiden. Het moet veel meer 'chefsache' worden. Daarom is het ook belangrijk dat het gesprek hierover bij de Sociaal-Economische Raad wordt gevoerd.

Toelichtende vragen van de raadsleden

De *voorzitter* dankt mevrouw Peek voor haar interessante inleiding en geeft graag gelegenheid tot het stellen van toelichtende vragen.

Eerst wil zij de toelichtende vragen inventariseren. Daarna kan mevrouw Peek erop ingaan.

Mevrouw *Bijl* vraagt wat er precies onder digitale geletterdheid wordt verstaan en welke skills daarvoor nodig zijn. Digitale ontwikkeling kan bijvoorbeeld betrekking hebben op het kunnen werken met Word maar ook over kennis van algoritmes.

De *voorzitter* constateert dat deze vragen deels een discussiepunt raken. Spreekster stelt voor discussiepunten aan te houden tot de gesprekken aan de thematafels.

De heer *Verhagen* dankt mevrouw Peek voor haar buitengewoon heldere inleiding, waarin hij zich goed kan vinden.

Wel heeft hij een opmerking bij de stelling dat met de AVG een Europese standaard tot stand is gekomen. Naar zijn waarneming is de toepassing van de privacywetgeving in Nederland strikter dan in andere Europese landen. Zo bevatten de corona check-apps uit andere Europese landen meer gegevens, inclusief het verkregen vaccin, dan in Nederland, waar alleen de voorletter en geboortedag is vermeld.

Wanneer een Europese standaard van belang is, moet Nederland dan niet minder strikt c.q. andere landen juist strikter worden?

Ook deze vragen kunnen volgens de *voorzitter* ook nader worden besproken aan de thematafels.

De heer *De Jong* bedankt mevrouw Peek voor haar uitstekende inleiding. Hij begrijpt dat Nederland op het gebied van IT een achterstand heeft. Er is naar zijn indruk sprake van een zorgelijke achterstand naar mensen toe en naar techniek toe, ook over generaties heen. Hoe halen we die achterstand in? Welke oplossingsrichtingen zijn hiervoor?

Ook mevrouw *Jong* dankt mevrouw Peek voor haar inleiding. Spreekster staat met name stil bij de slotoproep dat de digitale revolutie een proactieve houding vergt en meer 'chefsache' moet worden.

De FNV is hiermee sinds enkele maanden mee bezig. Het Utrechts toneelgezelschap, het NUT, gaat met de voorstelling *Nooit meer werken* over robotisering en digitalisering in de komende tijd het land door. Deze voorstelling helpt de FNV om intern de discussie te voeren over de effecten van de arbeidsmarkt. Voor de SER ligt hier overigens een mooie gelegenheid voor een 'teambuilding dag'.

Korte reactie van mevrouw Peek

Mevrouw *Peek* vindt het fijn om te horen dat de FNV met het onderwerp aan de slag is gegaan.

Digitale geletterdheid gaat er niet om dat iedereen per se moet leren programmeren, maar vooral dat mensen zich goed en veilig, zowel uit het oogpunt van ethiek als van privacy, kunnen bewegen in een digitale omgeving. Kinderen moeten van jongsaf aan al

leren met computers om te gaan, hoe zij met internet moeten omgaan, dat zij weten dat er fakenews is en hoe zij dat kunnen herkennen e.d.

Op het vlak van digitale geletterdheid zijn er inderdaad verschillen tussen groepen en is er al sprake van achterstanden. Het is bijna schokkend om te zien dat kinderen uit een achterstandswijk in het middelbare onderwijs nog nooit met een computer bleken te hebben gewerkt. Lopen zij die achterstand ooit nog in?

Hoe lossen we dit op? Eerst moet 'het lek worden gedicht': we moeten ervoor zorgen dat kinderen van jongsaf aan digitaal geletterd raken en dat ook in het onderwijscurriculum opnemen. Dit heeft voor spreekster prioriteit. Daarnaast moet ook worden nagedacht over de vraag hoe we mensen met een achterstand op digitaal gebied kunnen bijspijkeren.

In reactie op de vragen van de heer Verhagen bevestigt spreekster dat Nederland op privacygebied op punten inderdaad strenger is dan andere Europese landen. Maar andere Europese landen zijn op andere punten weer strenger. De doorwerking van de AVG in een Europese standaard is vooral een voorbeeld van het feit dat digitalisering niet ophoudt binnen de landsgrenzen. Het is noodzakelijk en gewenst om in internationaal verband standaarden en bepaalde normen en waarden af te spreken. De AVG als basis voor een Europese standaard is, met alle kanttekeningen die erbij horen, een voorbeeld dat dit mogelijk is.

4.3 Videoboodschap van José van Dijck, hoogleraar media en digitale samenleving Universiteit Utrecht, over de Nederlandse context en ontwikkelingen¹

Mevrouw *Van Dijck* stelt het een eer en genoegen te vinden om de raadsleden vandaag te mogen toespreken. "Dat dit digitaal gebeurt, voegt hopelijk een extra dimensie toe aan mijn woorden.

Vorige week kwam er een vuistdik rapport van de WRR uit, getiteld *Opgave AI. De nieuwe systeemtechnologie*². Deze WRR-baksteen zou rimpels moeten vormen in de Hofvijver van bestuurlijk Nederland, niet alleen bij de politiek maar ook bij de Sociaal-Economische Raad en bij de planbureaus, het CPB en SCP. Waarom? Omdat dit rapport laat zien dat we midden in een digitale transitie zitten, die net zo fundamenteel is als de energietransitie. Elke sector, elke institutie, elk haar vat van onze samenleving wordt erdoor geraakt.

Kijkend naar een handvol nieuwsberichten van de afgelopen weken zien we hoe bijvoorbeeld de banken worstelen met de cryptomunt, de Belastingdienst die in de problemen komt door algoritmisch gestuurde beslissingen, hoe we allemaal weer massaal aan het overschakelen zijn op online thuiswerk, hoe de democratie last heeft van corona desinformatie in sociale media en hoe het zoveelste bedrijf verlamd raakt door een hack met gijzelsoftware. De lijst is eindeloos.

Die incidenten staan niet op zichzelf. Ze hebben allemaal te maken met de digitale transitie. En die ongevallen tonen aan, zo stelt de WR "dat een integrale aanpak is vereist met intensieve betrokkenheid van de overheid".

Tot nog toe hebben we de ontwikkeling van die systeemtechnologie vooral aan Amerikaanse en Chinese marktpartijen overgelaten. De Nederlandse overheid en politiek handelden vooral reactief en hebben zich nauwelijks bemoeid met de architectuur van deze infrastructuur. Nog steeds ziet de overheid het bouwsel van hardware, data,

¹ Zie hiervoor: [via deze link de bijdrage van prof. José van Dijck](#)

² Zie hiervoor: <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2021/11/11/opgave-ai-de-nieuwe-systeemtechnologie>

algoritmes en platformen teveel als een neutrale ondergrond waarop iedereen vrijelijk diensten en producten kan aanbieden. Producten die trouwens economische welvaart brengen. Maar we komen er geleidelijk aan achter dat in die systeemtechnologie waarden en mechanismen zijn ingebakken die we nauwelijks meer kunnen bijsturen als we er eenmaal van afhankelijk zijn geworden. Sterker nog, die systemen kunnen die overheidssturing vaak helemaal omzeilen.

En daarmee raakt deze transitie aan een existentiële vraag: waar ligt de coördinerende macht van de overheid als het gaat om het besturen van de digitale samenleving? Hoe moet de natiestaat omgaan met bedrijven die hun eigen basisinfrastructuur aan het bouwen zijn, zoals Facebook's Metaverse, of hun eigen financiële systeem optuigen, zoals cryptovaluta? Het zijn allemaal systemen met een geheel eigen dynamiek.

Ook overheden hebben zich te lang dienstbaar opgesteld aan de mondiale architecten van digitale ecosystemen en te weinig eisen gesteld aan de constructieprincipes ervan. Regulering komt te vaak als mosterd na de maaltijd, omdat de focus op technologische innovatie ligt in plaats van op maatschappelijke innovatie.

Want de digitale transitie gaat niet over technologie maar over mensen en instituties, die worstelen met de implementatie van steeds weer nieuwe AI-toepassingen of -uitvindingen, zoals Blockchain of gezichtsherkenning. Een fundamenteel politiek debat over maatschappelijke opbrengsten van nieuwe technologieën wordt nauwelijks gevoerd. En evenmin zijn er voldoende discussies over de publieke waarden die we ermee willen realiseren. En als ze al gevoerd worden, gaan die debatten meestal over de veiligheid van bedrijven of over de privacy van individuen. Maar er staan veel grotere collectieve belangen op het spel, zoals maatschappelijke gelijkheid en democratische controle.

Voor het implementeren van algoritmische systemen hebben we professionals nodig met een stevige technologische basiskennis, gekoppeld aan een evenwichtig beoordelingsvermogen dat is gestoeld in publieke waarden.

Sinds de Toeslagenaffaire weten we hoe diep de effecten van een op hol geslagen technobureaucratie kunnen doorwerken in de echte levens van burgers als niemand verantwoordelijkheid neemt voor systemische fouten. En daarom vraagt de digitale transitie twee dingen van onze overheid: (i) coördinatie en (ii) visie.

De coördinerende taak kunnen we niet afschuiven op individuele toezichthouders of zelfregulerende sectoren, hoe belangrijk die ook zijn. Iedere toezichthouder bewaart een specifiek stukje collectiviteit: de Autoriteit Persoonsgegevens houdt haar duim op de lekken van de privacydijk, de Autoriteit Consument & Markt verdedigt eerlijke competitie tussen techreuzen en de Autoriteit Financiële Markten duikt op cryptomunten om de stabiliteit van de financiële huishouding te beschermen etc.

In de praktijk is elke sector echter teveel bezig met de aanpak van specifieke effecten. Maar de optelsom van hun afzonderlijke inzet blijkt uiteindelijk onvoldoende. Het herkennen van onderliggende principes van het digitale ecosysteem en de publieke waarden waarop ze gebouwd zijn, kan alleen slagen als we alle deelbelangen van de respectievelijke toezichthouders aan elkaar knopen.

Wat nodig is in die digitale transitie, is regie. De WRR pleit voor een onafhankelijke coördinator met politieke verankering. Een instantie, die niet alleen inhoudelijke experts bij elkaar kan brengen, maar die ook kan ingrijpen daar waar het nodig is. Om zo'n regisseur een duidelijk mandaat te geven, moeten er scherpere visies komen op de rol van de overheid op de totale infrastructuur. Een infrastructuur die de samenleving en de overheid dient in plaats van andersom. Daarbij horen hele moeilijke vragen, zoals op welke onderdelen neemt de overheid regie, welke regels stelt zij op en wie dwingt naleving van die regels af, wat betekenen concepten als de publieke ruimte in de virtuele wereld? En hier is naar mijn mening een rol weggelegd voor de planbureaus, het SCP en CPB, maar vooral voor de Sociaal-Economische Raad. We hebben

vergezichten nodig, toekomstvisies over op zichzelf veelbelovende technologieën en hoe deze onze instituties en overheden vormgeven en tegelijkertijd ook een existentiële bedreiging kunnen vormen. Juist de SER is een gremium waar zo'n overkoepelende visie met het gewicht van de deelnemende maatschappelijke partners, werkgevers en werknemers, draagvlak kan krijgen.

De WRR heeft hiervoor alle bouwstenen aangeleverd. Het rapport leest als een gebruiksaanwijzing. Maar nu is het aan het maatschappelijke middenveld om dit om te zetten in een visie met handgrepen voor alle sectoren.

Zolang er geen nieuwe regering hebben, die politieke regie kan nemen, ligt er extra veel nadruk op dit middenveld om de digitale transitie actief te sturen. En net als bij de klimaatdiscussie en de energietransitie wacht deze ontwikkeling niet tot Nederland klaar is met formeren. De urgentie van dit dossier staat op iedere bladzijde van dat vuistdikke WRR-rapport. Gooi die baksteen dus maar in de Hofvijver en hopelijk brengt het dan meer dan rimpelingen teweeg.”.

De *voorzitter* zal de dank voor deze heldere inleiding aan mevrouw Van Dijck overbrengen.

4.4 (Nadere) bespreking aan de thematafels in zgh. breakoutgroepen

De leden van de raad en de genodigden zijn vooraf verdeeld over vijf zgn. thematafels:

- arbeidsmarkt onder leiding van de heer De Groot
- (een tweede thematafel over) arbeidsmarkt onder leiding van mevrouw Van Kempen
- positie burger onder leiding van mevrouw Kool
- veilige en betrouwbare informatie onder leiding van de heer Steltman
- duurzame innovatie onder leiding van de heer Swanenvleugel.

Aan de gespreksleiders zijn de volgende vragen meegegeven:

- Wat is de grootste uitdaging?
- Op welke manier kan de SER bijdragen aan een oplossing?
- Wat zou uw bijdrage daaraan kunnen zijn?
- Waar moet de werkgroep morgen mee beginnen?

In deze tafelgesprekken is tevens gebruik gemaakt van het programma Mentimeter.

Korte verslagen van de gesprekken aan de thematafels zijn in een bijlage bij dit verslag opgenomen.

4.5 Plenaire terugkoppeling van de belangrijkste bevindingen/conclusies van de vijf thematafels door de gespreksleiders

Vanuit de eerste thematafel arbeidsmarkt wijst de heer *De Groot* erop dat er naar zijn mening mooie input is gegeven, ofschoon de tijd te kort was:

- De bespreking werd gestart met het probleem van de personeelstekorten en wat daarvoor nodig is.
- Al snel werd vervolgens het enorme belang van digitale geletterdheid besproken. Zoals mevrouw Peek al stelde, kan je hiermee niet vroeg genoeg beginnen. Dit vergt inderdaad structurele aanpassing van curricula. Geconstateerd is dat daarop nog te weinig gebeurt.
- Gesproken is over de zorg die bestaat over de vraag of we door de ontwikkelingen van IT nog eigenaar over onze eigen arbeid. Zonder die vraag te kunnen beantwoorden, is de vraag neergelegd hoe we de infrastructuur creëren, die als tegenmacht nodig is om controle te hebben over onze eigen arbeid.
- In ieder geval is opgeroepen om veel aandacht aan bewustwording te besteden voor de digitale ontwikkelingen. Dat Nederland het relatief goed doet in Europa,

zoals ook in de voorliggende notitie is beschreven, is dan niet voldoende. Investeer hierin voor iedereen.

Vanuit de tweede thematafel arbeidsmarkt bevestigt mevrouw *Van Kempen* dat er veel moest worden besproken in korte tijd. De belangrijkste bevindingen zijn:

- Justine Feitsma van CNV Jongeren merkte als laatste op dat we vooral niet bang moeten zijn om goede discussies te gaan voeren over de gevolgen van de digitale transitie voor de arbeidsmarkt. Waarschijnlijk komen dan veel pijnpunten naar boven en we moeten niet in de reflex schieten om die voorlopig te laten liggen. Hierover moeten we juist in gesprek gaan.
- Er is behoefte aan een soort normatief kader. Wat willen we bereiken met de digitale transitie, waaraan moet het voldoen, wat zijn de haken en ogen, tot en hoever willen we gaan, hoe lastig die vraag ook is.
- Ook in haar werkgroep werd de rol van onderwijs en scholing besproken. Onderwijs en scholing moeten ervoor zorgen dat de vaardigheden/skills van werkenden worden ontwikkeld. Mensen moeten niet alleen hun werk kunnen uitvoeren, maar ook begrijpen hoe ze mee kunnen gaan in de ontwikkelingen, waarbij ook misschien enige angst ervoor kan worden weggehaald.
- Verder is ook gesproken over de regie en hoe hierin tot stappen kan worden gekomen. Dit moet niet alleen worden overgelaten met de overheid in de vorm van wetten en regels, maar is een opdracht voor ons allemaal.

Vanuit de thematafel positie van de burger brengt mevrouw *Kool* de volgende observaties in:

- De bespreking begon met de vraag wat de grote uitdagingen zijn. Hierin werden zeker de ongelijkheid en tweedeling genoemd. Een deel van de mensen kan misschien met veel hulp van (klein)kinderen, verdere familie, burens e.d. mee. Voor een ander deel van de mensen zal dit lastiger zijn. Hoe krijgen we die groep mee?
- Niet alleen de korte termijn gevolgen zijn besproken maar ook de lange termijn gevolgen. Hoe verandert digitalisering allerlei relaties in het werk en sociaal? Er kan ook sprake zijn van een stapeling van achterstanden en in die zin lossen we met alleen het bevorderen van digitale vaardigheden niet al die problemen op.
- Tevens is gesproken over de rol of bijdrage van de SER op dit thema. Er werd wel visievorming genoemd, maar hierover zijn al veel rapporten beschikbaar. Daarom werd de SER vooral opgeroepen om die te vertalen naar concrete acties. Daarbij moet ook oog worden gehouden voor de positie van werknemers uit alle bedrijven, omdat de digitale transitie alle bedrijven raakt.
- Gediscussieerd is over de vraag of de thema's voor de werkgroep voldoende helder zijn. Vanuit welke invalshoeken gaat de werkgroep die thema's bekijken? Verschillende andere instanties hebben de thema's juist niet afzonderlijk bekeken maar integraal. Sommigen vonden die route beter, anderen stelden dat beter met de aparte thema's kan worden begonnen om daarna weer de verbinding te zoeken.
- Een laatste opmerking is dat er veel kennis en kunde bij de partners is, die de werkgroep kunnen ondersteunen.

Vanuit de thematafel veilige en betrouwbare informatie doet de heer *Steltman* kort verslag van de belangrijkste constatering:

- Gekeken is naar de kansen en risico's van digitalisering en hoe zich die tot elkaar verhouden. Hierin is een aantal thema's benoemd.
- In de eerste plaats het belangrijke thema van menselijke autonomie en efficiëntie. Door de automatisering kan de burger worden vermalen en zelfs in Kafkaëske toestanden terechtkomen. De SER moet dan oog hebben voor de noodzaak voor

het vergroten van de efficiëntie van automatisering en digitalisering, maar daarbij moeten de rechten van de burger niet ondersneeuwen.

- In de tweede plaats moet er aandacht zijn voor de risico's van falen van digitalisering in brede zin voor de persoonlijke levenssfeer in de zin van de fysieke leefomgeving, zoals elektriciteit die uitvalt e.d., hetzij door storingen, onzorgvuldigheid, aanvallen van buitenaf. Ook hier moet de SER er oog voor hebben dat in de aanpak de rechten van de burger en sociale waarden niet worden vermalen.
- Dit geldt evenzeer voor cyberrisico's. Welke cyberrisico's zijn er voor bedrijven en voor burgers? In de aanpak hebben ook burgers een aandeel in de zin van bewustwording (awareness) en preventie.
- Een ander belangrijk onderwerp is het benutten van kansen binnen onze waarden. De SER zou een centrale set van sociale en democratische waarden als uitgangspunt moeten nemen als een meetlat voor de vraag hoe met toekomstige ontwikkelingen, bijvoorbeeld op het gebied van AI, moet worden omgegaan.
- Een ander centraal thema voor de SER is de vraag hoe moet worden omgegaan met kwetsbare groepen/achterblijvers. Wat voor soort modellen heb je hierin, neem je iedereen mee of zorg je altijd voor alternatieven?
- Ook het democratisch gebruik en verantwoording zijn belangrijke thema's. Hoe behouden we onze democratische waarden? Hoe zorgen we ervoor dat er voldoende verantwoording is van bedrijven en overheden om te borgen dat onze democratische waarden ook blijven bestaan.
- Een laatste opmerking was dat we er ook oog voor moeten hebben dat technologie en digitalisering een oplossing voor maatschappelijke vraagstukken kunnen zijn, bijvoorbeeld op het gebied van duurzaamheid. Technologie kan dan gericht worden ingezet.

Vanuit de vijfde thematafel duurzame innovatie doet de heer *Swanenvleugel* kort verslag van de belangrijkste bevindingen:

- Door technische problemen startte deze groep later, waardoor er minder tijd beschikbaar was.
- De focus is gelegd op de vraag waarop de nieuwe SER-werkgroep zich moet richten. Aanbevolen werd eerst het speelveld in beeld te brengen, omdat er al veel rapporten en adviezen beschikbaar zijn. Het WRR-rapport over AI kan als een soort handleiding worden gebruikt. Op basis hiervan kan dan worden bepaald waarin de SER onderscheidend kan zijn, zodat ook tot een (nadere) prioritering kan worden gekomen.
- Een belangrijke prioriteit zou de klimaatproblematiek moeten zijn. Maar ook andere thema's als inclusiviteit, werk en digivaardigheid zijn belangrijke onderwerpen.
- Voor de SER is ook de vraag belangrijk welke kaders/condities nodig zijn voor een goede omgang met data. Daarbij is het belangrijk ook ondernemers zelf mee te nemen. Zo kan digitalisering voor bijvoorbeeld de bouw veel betekenen voor het vergroten van de veiligheid. Maar onder welke condities is dat het geval?
- Belangrijkste boodschap voor spreker was dat de SER geen nieuw, dik rapport moet opstellen, maar vooral dingen moet gaan doen.

De *voorzitter* wijst erop dat, net zoals de vorige vergadering het geval was, iedere thematafel ook een rapporteur had en dat een kort verslag van iedere bespreking zal worden opgesteld.

Daarnaast zal voor een compleet beeld van de gegeven input ook nog nader contact met de gespreksleiders worden opgenomen.

4.6 Reflectie door de voorzitter

De *voorzitter* heeft de indruk dat aan iedere thematafel een geanimeerd gesprek werd gevoerd dat ook naar meer smaakt.

Vanuit de raad is aangegeven dat het op prijs werd gesteld ook in het begin van een nieuw traject te kunnen meedenken in plaats van alleen betrokken te zijn bij de vaststelling van het resultaat. Met het onderwerp digitale transitie is daarmee vandaag een start gemaakt en een dergelijke werkwijze verdient naar haar indruk navolging.

Zelf heeft spreekster in haar bezoeken in de verschillende breakoutrooms vier belangrijke observaties voor de nieuwe werkgroep genoteerd:

- Zoals de heer Swanenvleugel al in zijn laatste opmerking stelde, moet de SER doorgaan op basis van de al beschikbare rapporten en adviezen en geen eerdere inzichten overschrijven in een nieuw dik rapport.
- In verschillende werkgroepen is het belang van waarden, kaders en condities genoemd, zelfs in relatie tot de term meetlat. Dit deed spreekster denken aan de mooie meetlat die is opgesteld om handelsverdragen te kunnen beoordelen. Mogelijk biedt die meetlat nog enige inspiratie.
- In verschillende werkgroepen is ook het belang van een praktische benadering genoemd: laten we vooral vertalen hoe al beschikbare gegevens en inzichten kunnen worden gebruikt in het beleid. Voor de arbeidsmarkt werd daarbij een relatie gelegd naar de huidige tekorten op de arbeidsmarkt. Hier ligt weer een relatie met een ander, binnenkort op te starten SER-traject over de vraag welke oplossingen er zijn voor de arbeidsmarkttekorten in publieke en private sectoren. Dit laat ook weer het belang van een goede, interne afstemming zien.
- Ten slotte is in de diverse gesprekken veel nadruk gelegd op publiek-private samenwerking.

4.7 Reflectie door het secretariaat van de nieuw ingestelde werkgroep, mevrouw Van Oosteren en Blijden

Omdat mevrouw Gerbrandy door ziekte verhinderd is, reflecteren mevrouw Van Oosteren en mevrouw Blijden kort op de vraag welke zaken zij uit de vergadering van vandaag zij willen meenemen in de verdere werkzaamheden.

Mevrouw *Van Oosteren* dankt iedereen voor de input vandaag, die ook goed aansluit op de opgestelde, eerste notitie. De input kan vooral goed worden gebruikt om tot een nadere focus te komen in de eerste activiteiten van de werkgroep: welke onderwerpen zijn het meest urgent om mee te beginnen? De eerste vergadering van de werkgroep vindt overigens in december a.s. plaats en daarin zal vooral die vraag centraal staan. Zelf zou spreekster het interessant vinden om te gaan toewerken naar een soort meetlat met de belangrijkste aandachtspunten van een digitale transitie.

Desgevraagd door de heer Nijpels memoreert spreekster uit de inleiding door de voorzitter dat de werkgroep wordt voorgezeten door de kroonleden Anna Gerbrandy en Bas ter Weel. Vanuit de werknemersorganisaties nemen Petra Bolster-Damen en Amerik Klapwijk deel, met ieder een plaatsvervanger aan de werkgroep. Vanuit de werkgeversorganisaties is nog maar één lid bekend, Stijn van Butselaar. Daarnaast treden als externe deskundige op: Linda Kool en een vertegenwoordiger van het CPB. Verder zal zeker worden samengewerkt met organisaties als het Rli.

Verdere suggesties kunnen aan het secretariaat worden doorgegeven, zo constateert de *voorzitter*.

Mevrouw *Blijden* vindt de digitale transitie een belangrijk onderwerp en vindt het fijn om daarmee haar werkzaamheden voor de SER te kunnen beginnen. De vandaag gegeven

input, ook in de door haar bijgewoonde thematafel over de positie van de burger, vindt zij interessant.

Een interessante suggestie van die themagroep was om in de werkgroep niet zozeer uit te gaan van thema's maar vanuit de relevante vraagstukken. De rol die de SER kan spelen om de verschillende manieren waarop digitalisering impact op de samenleving bij elkaar te brengen en te vertalen naar concrete acties, vindt zij een ambitieuze maar mooie rol. Zij kijkt er naar uit om daaraan mede verder vorm te geven.

4.8 Afronding bespreking

De *voorzitter* rondt de bespreking af.

Zij verzoekt het betrokken secretariaat ook na te denken over de vraag hoe de raad als geheel en met name de raadsleden, die niet zijn betrokken zijn in het werk van commissies en werkgroepen, ook tussentijds kunnen worden betrokken bij het werk.

Daarmee zijn we aan het einde van deze digitale raadsvergadering gekomen.

Zij dankt het secretariaat voor de organisatie van deze vergadering, die op één tijdelijke technische storing na, goed is verlopen.

Zij beveelt de raadsleden aan om te zijner tijd ook kennis te nemen van het decembernummer van het SER-Magazine dat aan het onderwerp digitalisering is gewijd en rond 17 december a.s. zal verschijnen.

Zij gaat ervan uit dat iedereen ook benieuwd zal zijn wat het nieuwe Regeerakkoord over dit onderwerp zal zeggen. Wie weet, vinden we dat hoofdstuk nog eens, vergeten in de trein.

5. Rondvraag en sluiting

Van de rondvraag wordt geen gebruik gemaakt

De vergadering wordt om ca. 12.00 uur beëindigd.

Bijlage 1: Verslag Break-outsessies 19 november 2021

Inhoud

1.	Arbeidsmarkt	14
2.	Arbeidsmarkt	16
3.	Positie Burger.....	18
4.	Duurzame innovatie	20
5.	Betrouwbare en veilige informatie	21

1 Arbeidsmarkt

Voorzitter: Henri de Groot

Rapporteur: Astrid van Kleef

Deelnemers: Geert ten Dam, Evert Verhulp, Fried Kaanen, Guido van Woerkom, Piet Fortuin, Alina Bijl, Maarten Lindeboom

Vraag 1. Wat is de grootste uitdaging?

- Meer (gekwalficeerde) mensen aantrekken voor technische beroepen.

Een groot potentieel wordt nu niet gebruikt, waaronder vrouwen, vluchtelingen en migranten. Er is een culturele omslag nodig binnen verschillende groepen. Ook is er een culturele omslag nodig binnen de techniek om nieuwe groepen aan te trekken. Er moet meer aandacht voor techniek in opleidingen vanaf mbo 1 en 2 en minder aandacht naar brede opleidingen. Er moet effectiever worden gecommuniceerd wat de voordelen zijn van technische beroepen. We moeten boegbeelden en rolmodellen installeren en die inzetten in van oudsher niet-technische omgevingen. Er moeten goede arbeidsvoorwaarden zijn ter bevordering van werk en privé balans.

- Hoe betrek je verschillende soorten mensen?

Consumenten worden nu meegetrokken met technische ontwikkelingen, dit is versneld door de pandemie.

Jongeren hebben nu een basis set digitale vaardigheden. Maar nog niet alle bevolkingsgroepen beschikken over de juiste digitale middelen, zoals een computer. Dit maakt het lastig om vaardigheden verder te ontwikkelen en is een barrière voor toetreding tot de arbeidsmarkt.

Er moet vroeg in het onderwijs worden begonnen met meer aandacht geven aan

digitale vaardigheden. Leraren moeten worden bijgeschoold. De aandacht voor digitale vaardigheden. moet gedurende het gehele onderwijs blijven.

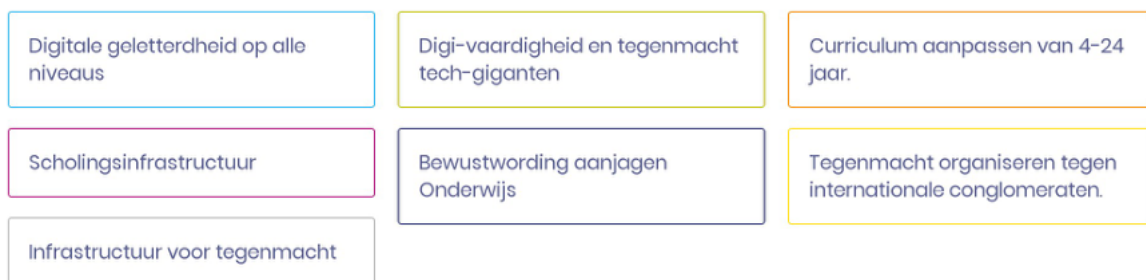
- Thema Beïnvloeding

In de sessie komt het thema beïnvloeding door algoritme naar voren als een thema dat meer aandacht behoeft. Er leven verschillende zorgen:

- Uber kon met een digitaal trucje heel snel veel handtekeningen ophalen om een referendum te organiseren én te winnen. Als ze dat in Nederland ook doen, zijn we weg. Zulke partijen zeggen werknemers te vertegenwoordigen maar ze vertegenwoordigen vooral zichzelf. De arbeidsmarkt is nu op een bepaalde manier ingericht, hoe verwerpen we ons tegen zulke beïnvloeding?
- Zulke platforms werken met algoritmen. Werknemers kunnen daar geen tegenmacht tegen bieden, want de werkgever is onzichtbaar.
- De algoritmen zitten steeds meer in werk, ze bepalen hoe en wanneer je werkt. Dat is een groot risico, vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt
- Hoe blijven we eigenaar van onze eigen arbeid? en eigenaar van onze eigen data?

Mogelijke oplossingsrichting: we kunnen zelf een minor AI & data voor alle studenten beschikbaar maken.

Vraag 4. Waar moet de werkgroep mee beginnen?

Bij de antwoorden op "als eerste oppakken": de infrastructuur voor tegenmacht wordt uitgelegd als maatschappelijke invulling van de arbeidsmarkt, zodanig dat we in control blijven over eigen arbeid en bewustwording wordt vergroot.

Er is uitgebreid gesproken over de noodzaak om iets te doen tegen de toenemende macht van platforms als Uber, die met behulp van data en veel geld de publieke opinie kunnen beïnvloeden. Daar moet iets tegen worden georganiseerd (de tegenmacht). Die tegenmacht zou een betere organisatie van de arbeidsmarkt moeten zijn, dus betere arbeidsvoorwaarden voor platformwerkers, bodemtarieven voor zzp'ers, verhoogd minimumloon, arbeidsongeschiktheidsregelingen, etc. Zie oa MLT advies, 'Platformeconomie' en 'Werken zonder armoede'. Doel hiervan is dat werkenden meer controle houden over hun eigen werkuren, dus niet door een algoritme worden aangestuurd, hun eigen salaris, en dat burgers meer in het algemeen bewust zijn van de risico's van digitalisering.

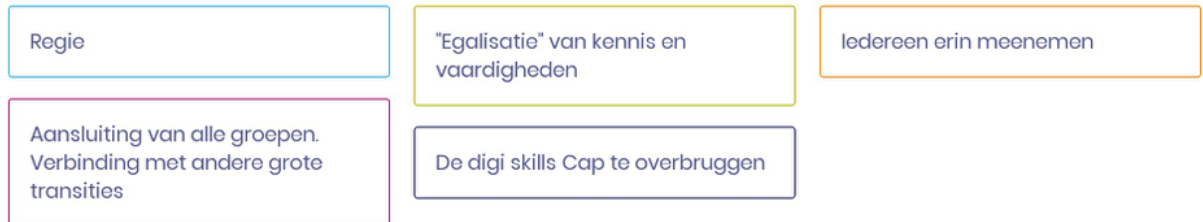
2 Arbeidsmarkt

Voorzitter: Luce van Kempen

Rapporteur: Carine van Oosteren

Deelnemers: Petra Bolster, Justine Feitsma, Roderik Pape, Theo Henrar, Romke van der Veen

Vraag 1. Wat zijn de grootste uitdagingen voor de arbeidsmarkt?

- Digitale vaardigheden

Er spelen verschillende zaken:

- Voor de concurrentiepositie van Nederland is het essentieel dat werkenden over de juiste digitale skills beschikken. Up to date blijven vraagt om veranderingen in het scholingssysteem.
- Onderwijs moet zich aanpassen, bij het basisonderwijs is de overheid aan zet, in het voortgezet onderwijs kan het bedrijfsleven ook een rol spelen. Die kan aangeven aan welke vaardigheden behoefte is. Het is onduidelijk of opleidingen al voldoende inspelen op de veranderingen in de vraag. Uit onderzoek blijkt dat de middengroep het meeste last zal hebben. Een betere samenwerking tussen het bedrijfsleven en het onderwijs kan mogelijk voorkomen dat mensen uitvallen.
- Iedereen meenemen in de digitale transitie is ook om andere redenen van essentieel belang. In de eerste plaats omdat iedereen de digitale middelen moet kunnen gebruiken maar ook snappen. In de tweede plaats is er in toenemende mate wantrouwen, bijvoorbeeld jegens het gebruik van data en monitoring. Denk aan de corona-app. Als ontwikkelingen zo snel gaan dat mensen ze niet kunnen bijbenen, wordt het wantrouwen extra gevoed. Het is van belang om te zorgen voor een gelijk niveau van vaardigheden.
- Als je wilt dat mensen technologie gaan gebruiken en waarderen, ook als dit betekent dat dit werkprocessen verandert, dan moet je werkenden op het juiste moment betrekken. Het is belangrijk dat ze de meerwaarde zien van bepaalde veranderingen. Een voorbeeld is het gevolg van het gebruiken van slim incontinentiemateriaal in de zorg, dit leidt ertoe dat werknemers de volgorde van hun werkzaamheden moeten aanpassen en zorgt voor weerstand.

- Regie

Bijvoorbeeld in de zorg. Hier is behoefte aan een infrastructuur (informatie-uitwisseling) die door iedereen gebruikt wordt. Maar het is vreselijk ingewikkeld om zoiets voor elkaar te krijgen, zie ook de inleiding van Jose van Dijck.

Vraag 2. Op welke manier kan de SER bijdragen aan een oplossing?

- Goede analyse tekorten
 - Mogelijk kan de SER een bijdrage leveren aan het in kaart brengen van de tekorten die er nu zijn in bepaalde sectoren en zo een bijdrage leveren aan de mismatch op de arbeidsmarkt. Dit sluit aan bij een adviesaanvraag die de SER gekregen heeft over arbeidsproblematiek maatschappelijke sectoren (zorg, onderwijs, veiligheid en rechtspraak). Op deze manier kan er ook aangesloten worden bij andere transitie (vergrijzing, verduurzaming).
 - Er is behoefte aan een goede analyse waarbij de kt en de It uit elkaar gehaald worden en een analyse gemaakt wordt van de vereiste vaardigheden. Samenwerking met partijen zoals UWV en CA-ICT ligt dan voor de hand.

- Regie en infrastructuur
 - Aansluitend op de situatie in de zorg, zou de SER een rol kunnen spelen in het samenbrengen van de belangen, het zoeken naar een oplossing en op basis daarvan tot een nieuwe structuur komen. Dit vraagt om samenwerking tussen de overheid, bedrijven en vakbonden.
 - Kwesties die hierbij om aandacht vragen zijn hoe het werk verandert als gevolg van de digitale transitie. Corona heeft hier een enorme impuls aan gegeven. Dit heeft de manier van werken veranderd en heeft de aandacht gericht op kwesties als privacy, controle, vertrouwen, autonomie en werkplezier. Bedrijven hebben behoefte aan maatwerk.
 - Soms zijn we vrij streng in Nederland, hierdoor zijn er drempels voor innovatie. Bij zaken als vertrouwen en cybersecurity zijn er wel bepaalde randvoorwaarden nodig.

- Kritische vragen blijven stellen

De SER kan ook het debat aanjagen. Gaan we niet te langzaam of juist te snel? Het is belangrijk om stil te staan bij de keuzes die we maken, zodat we binnen het normatieve kader blijven en deze niet uit het oog verliezen bij een nieuwe afslag.

Vraag 4. Waar moet de werkgroep morgen mee beginnen?

- Goede analyse maken en discussie starten: ga het gesprek aan, ook over de pijnpunten.
- Er is behoefte aan een normatief kader: randvoorwaarden om de digitale transitie in goede banen te leiden. Bij dit normatief kader zou centraal moeten staan wat wij een "goede" digitale transitie vinden. Een transitie is nooit helemaal af. Dat maakt het des te belangrijker om de juiste toetsstenen te hebben (wat verstaan we bijvoorbeeld onder een rechtvaardige digitale transitie op zowel systeem, organisatie als menselijk niveau). Een juist normatief kader biedt handvaten bij elke nieuwe ontwikkeling, wat belangrijk

is bij een transitie waar zo weinig gedeeld inzicht en tegelijkertijd zoveel snelheid in ontwikkeling zit.

- De rol van onderwijs/scholing: het belang van de juiste digitale vaardigheden en meer begrip voor de angsten bij de burger, proberen deze weg te nemen.

3 Positie Burger

Voorzitter: Linda Kool, Rathenau Instituut

Rapporteur: Judith Blijden

Deelnemers: Patricia Hoogstraaten, Medy van der Laan, Kim Putters, Nic van Holstein, Pieter Hasekamp, Eelco Tasma

Vraag 1: Wat is de grootste uitdaging?

Toelichting op de antwoorden:

- Bewustwording, informatie, opleiding, vertrouwen en betrokkenheid zijn de belangrijkste kernwaarden. Mensen komen nog te weinig in contact met digitale middelen. Werkenden komen vaak nog beter mee omdat zij in hun werk in contact komen digitaal. Ouderen blijven vaak achter. Je hebt veel burgers die niet de meerwaarde zien van digitalisering.
- Je moet de achterhoede zo klein mogelijk maken. Er zijn echter mensen die het nooit zullen leren. Daarnaast speelt ook de politieke/beleidsvraag: wat ga je doen met die kleine groep die niet mee zal kunnen? Op een bepaald moment wordt het mogelijk te kostbaar om voor deze groep speciale voorzieningen te treffen. Onder de groep die niet mee kan vallen veel verschillende groepen, onder andere digitaal onvaardige mensen, ongeletterdheid, mensen met een beperking.
- Human moet in control blijven. Je moet uitkijken dat de burger wordt vermalen in digitale molens en dat menselijk contact mogelijk is.
- 'Voorkomen ongelijkheid door investeren in digitale vaardigheden'. Wij moeten voorzichtig zijn met het van tevoren afschrijven van (de potentie van) groepen. In het verleden zijn er ook overgangen geweest naar nieuwe technologieën. 'Ze gaan het nooit leren' is een te extreem uitgangspunt. Het uitgangspunt moet zijn hoe gaan we mensen helpen?
- We moeten de langere termijn in de gaten houden. Digitalisering verandert alles. Onze arbeidsrelaties, communicatie etc. We moeten in de gaten houden dat de achterstand zal opstapelen in al die verschillende delen. Daarnaast denk ik dat het oordeelsvorming op collectief niveau zal beïnvloeden. Het maakt het veel geïndividualiseerder. Hoe gaan we besluiten nemen, bijvoorbeeld over wat goed werk is? Er is een rol voor de SER om de overlappings van de achterstanden van al die deelgebieden integraal te verbinden naar acties.

Vraag 2: Op welke manier kan de SER bijdragen aan een oplossing?

- De SER en planbureaus zijn goed gepositioneerd om over samenhang na te denken. Hoe willen we er als samenleving uit zien? De aanzet voor de deeltijma's is nuttig. Het moet ook een visievertaling zijn naar wat we gaan

doen. Daar ligt al veel. De SER kan een vertaalslag naar concrete acties op de lange termijn maken.

- Voor de SER is met name belangrijk te kijken naar wat is de positie van werknemers in hoogtechnologische bedrijven.
- Digitalisering is juist breed van toepassing van alle bedrijven. Het niet een apart onderdeel. Je kunt er meer vrijheid door krijgen. Dat kun je met voorbeelden laten zien. Ik denk dat we moeten zorgen voor vertrouwen. Hierbij moet een speciale focus zijn voor het MKB.
- Digitalisering is een integraal onderdeel van wat we doen. Het onderwerp moet daarom integraal worden behandeld.
- Het is beter om niet in 4 deelthema's te denken, maar het onderwerp vanuit vraagstukken te benaderen.
- Er zijn allemaal vraagstukken die spelen met de trends digitalisering. Die vraagstukken zijn wel verbonden. Privacy heeft gevolgen voor allerlei vraagstukken. Je kunt kijken naar wat is de trend en wat doet die met de samenleving.

Vraag 3: Wat zou uw bijdrage daaraan kunnen zijn?

Alle partijen kunnen ervaring en kennis aandragen.

NVB vanuit de perspectieven; witwassen, dienstverlening, efficiëntie en optimalisatie. SCP werkt aan een rapport over diversiteit waar digitalisering een belangrijk onderdeel vanuit maakt.

CPB heeft verschillende publicaties over data. Binnenkort publiceren zij een rapport over de invloed van technologie op de arbeidsmarkt.

VCP kan personen aandragen via de organisatie ALLAI.

FNV kan de ervaringen van leden meenemen.

Vraag 4. Waar moet de werkgroep morgen mee beginnen?

Transparantie en control op algoritmes

Helder kaders voor digitalisering en AI: met name ten aanzien van de samenleving. Wie is verantwoordelijk.

Deze vraag is niet apart behandeld. Eerder werd in het gesprek aangegeven dat de SER (bestaande) visies kan vertalen naar concrete acties.

4 Duurzame innovatie

Voorzitter: Bart Swanenvleugel
 Deelnemers: Ed Nijpels, Maxime Verhagen, Halleh Ghorashi, Sjaak van der Tak,
 Hans den Boer, Kitty Jong, Jacqueline Prins (toehoorder)
 Rapporteur: Youssef Rahman

Vraag 1. wat is de grootste uitdaging?

In deze groep waren een paar technische uitdagingen waardoor het gesprek wat later van start ging. Naar aanleiding van het plenaire gedeelte werd een aantal vragen vooraf gesteld: hoe breed moet de scope van de SER zijn. Trekken we niet te grote broek aan? Er is al best veel, naast het eerder genoemde WRR rapport, dat tevens een uitstekende agenda voor dit onderwerp is, is er ook het [rapport 'Digitaal Duurzaam'](#) van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.

De meerwaarde van de SER zit vooral op de relatie werkgever - werknemer. Vanwege de grote tekorten op arbeidsmarkt en de grote maatschappelijke opgaven van deze tijd (water, landbouw, stikstof) is er noodzaak om verdergaande digitalisering door te voeren. Je moet daarbij de veiligheid van de gegevens wel in ogenschouw nemen. Hoe ga je om met al die data en belemmert bepaalde wetgeving het gebruik ervan niet teveel?

Een andere uitdaging zit in de schaal van het onderwerp, het is een globale trend ook wat betreft energievoorziening. De verwachting is dat het energieverbruik navenant gaat toenemen. Grondstoffen zitten vaak in het zuiden, landen die al nauwelijks profiteren van economische duurzame groei. Dat vraagstuk moet ook prioriteit krijgen.

Vraag 2. Op welke manier kan de SER bijdragen aan een oplossing?

Er wordt gerefereerd aan het verhaal van José van Dijck om niet opnieuw een rapport maken, maar juist nadenken over transformatieve condities die ook inclusief moeten zijn. De data zijn waardenvrij, maar gaat erom hoe je die digitalisering inzet in dit dossier.

Op het gebied van duurzaamheid vooral aansluiten bij bovengenoemd RLI-rapport.

Vraag 4. wat moet als eerste worden opgepakt?

Digivaardigheid in den brede	Verbinding van diverse inzichten in het veld	Digivaardigheid bij digibeten
Ik sluit me graag aan bij Mw Gorashi. Haar opmerking leg ik uit als kaders- en randvoorwaardenscheppend	Breng strenge focus aan in de vier discussiepunten en neem WRR rapport als uitgangspunt	Relevante data ontwikkelingen, die behoren tot ondernemers domein.
Heel onwaarschijnlijk maar wellicht een extra Grondwet artikel over een taak van de overheid in het borgen van de persoonlijke levenssfeer en economische belangenbehartiging én beveiliging a.g.v. de Digitalisering		

Ondernemers moeten ook weten wat de relevante ontwikkelingen zijn, waar ze aan toe zijn en op dat gebied digivaardig worden.

Het hele speelveld moet in kaart worden gebracht en aan de hand van dat overzicht een aantal randvoorwaarden en kaders scheppen en inzichten verbinden. Daarbij de onderscheidende rol van de SER in het oog houden; welke verandering willen wij?

5 Betrouwbare en veilige informatie

Voorzitter: Michiel Steltman
 Deelnemers: Olaf Sleijpen, Marike Knoef en Nicolette van Gestel, Jeannine Peek, Niels Louwaars, Patrick Fey en Willem Noordman
 Rapporteur: Demi Theodori

Het onderwerp is kort ingeleid. Hierbij zijn drie noties voor de discussie benoemd:

1. De spanning tussen economische belangen, de rechten van de burger (privacy en bescherming van de persoonlijke levenssfeer, bescherming tegen invloeden) en de brede nationale belangen (veiligheid en maatschappelijke ordelijkheid, digitale weerbaarheid, autonomie, soevereiniteit). Denk hierbij aan situaties waarbij data van burgers nodig zijn voor effectieve opsporing. Bedrijven spelen hier ook een rol in (het opvragen van data) en doen zaken die normaal gesproken bij de politie thuis horen. Een ander voorbeeld is het handhaven tegen onrechtmatig nieuws of content ("nepnieuws"). De politie kan dat niet doen, bedrijven wel, hetgeen op gespannen voet staat met de vrijheid van meningsuiting.
2. Reguleren en handhaven in het digitale domein brengt uitdagingen met zich mee ("het lijkt niet zo goed te werken"). Hierbij is ook aandacht nodig voor de rol van de overheid.
3. Afhankelijkheid van een klein aantal, buitenlandse techbedrijven voor het draaiend houden van de economie. Hoe zit het met de (digitale) autonomie en soevereiniteit van de Staat?

Vraag 1. Wat is de grootste uitdaging?

Per antwoord is er een toelichting gegeven:

- **Combinatie efficiëntie en menselijke autonomie**
Het vinden van de juiste balans tussen efficiëntie en de menselijke maat is beslist een uitdaging. Als voorbeeld wordt de toeslagenaffaire aangehaald. De toeslagenaffaire is niet alleen voor de gedupeerde ouders een drama maar ook voor de mensen die bij de Belastingdienst werken. Ze erkennen de nut van digitalisering met het oog op efficiëntie maar daardoor is er amper mogelijkheid voor menselijk contact. Je wilt en kunt niet meer terug in een tijd zonder digitale middelen, maar de vraag is wel: hoe kun je de efficiëntie van een algoritme koppelen aan autonomie, professionaliteit en menselijk contact? Maatschappelijke autonomie moet blijven/terug komen. De gedachte is ooit geweest dat je processen automatiseert die over het algemeen geestdodend zijn en dat er daardoor de mensen juist meer tijd zouden hebben om andere mensen te woord te staan. Het feit dat dit bij de Belastingdienst niet is gebeurd is op zijn minst zorgelijk. Bij inzetten van AI moet je altijd denken over de ethische uitkomsten. Je moet niet de inzet op efficiëntie tegenhouden, maar je moet scherp zijn op wat uit zo'n proces komt en of dat aanvaardbaar is.

De grootste uitdagingen voor de SER is het herstellen van de balans tussen efficiëntie en de menselijke maat.

- *Maatschappelijke gevolgen van het uitvallen van systemen*
Bij inbreuk op de cyberbeveiliging van bedrijven wordt er vaak gedacht dat dit een probleem is van het bedrijf zelf. Maar de cyberaanval op³ had enorm grote effecten op allerlei diensten in Nederland en in de wereld. Hij trekt de parallel met de effecten van grootschalige stroomuitval. Het gaat hem hierbij vooral om de impact op de fysieke maatschappij. De techniek is uiteraard niet de boosdoener, maar de techniek creëert nieuwe kwetsbaarheden. Aanvallen op digitale systemen (door criminelen of als een nieuwe vorm van oorlogvoering) kunnen de hele maatschappij ontwrichten. Er wordt verwezen naar het [WRR rapport 'Vorbereiden op digitale ontwrichting'](#).
- *Cyberrisico's*
Nederland is extra kwetsbaar voor cyberrisico's door de relatieve hoge graad van digitalisering en de aard van de activiteiten in ons land. Grote aanvallen bij de financiële sector hebben we nog niet gezien maar dat wil niet zeggen dat ze niet kunnen gebeuren. De vraag is niet of ze komen, maar wanneer. Het is belangrijk

³ Zie <https://www.ifv.nl/kennisplein/Documents/2018-IFV-H6-Cyberaanval-op-Maersk.pdf>

om hier heel goed op voorbereid te zijn. We hebben in Nederland de nodige beveiligingsstructuren voor de kernsectoren zoals de financiële instellingen en energiebedrijven, maar Europees en internationaal hebben we dat bijna niet - dit is een belangrijk aandachtspunt. Omdat de markt Europees/internationaal is, is regulering alleen op Europees/internationaal niveau zinnig.

Doet een oproep aan de SER om te kijken naar hoe we in Nederland aan risicobeheersing kunnen doen en hoe we van elkaar kunnen leren (van koplopers zoals de financiële sector) met aandacht voor de internationale en Europese dimensie. Tegelijkertijd ligt er op het terrein van veiligheid ook een expliciete verantwoordelijkheid voor de burger zelf. Daarom zijn brede digitale vaardigheden nodig.

- *Uitdaging: Kansen benutten binnen onze waarden*

Natuurlijk moet je heel goed zorgen dat de digitalisering goed wordt ingevoerd, maar je kun dit niet tegenhouden. Drempels opwerpen is makkelijk, maar niet wenselijk. De vraag is hoe ervoor te zorgen dat we de kansen van digitalisering goed benutten binnen de voorwaarden die we zelf stellen.

Voor de SER is het belangrijk te kijken naar welke maatschappelijke problemen wij kunnen oplossen binnen de SER thema's als onderwijs, arbeidsmarkt en sociale zekerheid.

- *Uitdaging: Kwetsbare groepen*

Hierbij wordt gedacht aan de arbeidsmarkt en oude werknemers die moeite hebben met digitalisering. Hoe krijg je die mee? Er werden twee mogelijkheden geopperd: Het Deense model met nadruk op vergaande digitalisering gecombineerd met het aanbieden van hulp voor de groepen die hier niet mee kunnen omgaan. Of het model waarbij een papieren realiteit in stand wordt gehouden naast de digitale.

- *Uitdaging: Democratisch gebruik en verantwoording*

Hoe kunnen we de verantwoordelijkheid beter verdelen? Aan de ene kant is het beeld van heel machtige Techbedrijven die een groot impact kunnen hebben op de democratie, en de roep om daaraan paal en perk te stellen. Maar bedrijven zelf kunnen daarin ook een rol spelen. Technologische innovatie gaat veel sneller gaat dan sociale innovatie. Ook nu moeten we erg oppassen, dat we de technologische innovatie niet meer kunnen inhalen "op het sociale vlak".

We kunnen hiervoor naar de overheid kijken, maar zeker juist ook naar het maatschappelijke middenveld. Het werk van de SER op dit thema zou kunnen gaan over de vraag: hoe organisaties/bedrijven met digitalisering omgaan in relatie tot democratische waarden? Hoe kan het maatschappelijke middenveld zijn rol/verantwoordelijkheid pakken?

De mensen in organisaties kunnen/moeten tegenmacht organiseren en vorm geven aan de nodige sociale innovatie. De technologieontwikkeling loopt niet in de pas met de ontwikkelingen op sociaal vlak (op sociaal vlak zijn we nog heel "primair"). Welke sociale innovaties zijn nodig op het niveau van organisaties om de balans tussen technologische en sociale innovatie te verbeteren? Het gaat om het gesprek binnen organisaties over het gebruik van digitalisering. Dat is ook een vorm van democratie. Om binnen organisaties erover te debatteren en ervoor te zorgen dat goede verantwoordelijkheden worden vastgelegd.

- *Uitdaging: Maatschappelijke uitgangspunten centraal stellen. Digitalisering gaat niet meer weg.*

Een relevante vraag voor de SER is: hoe vinden we dat de arbeidsmarkt van de toekomst zou kunnen functioneren en wat is de menselijke maat? Maar ook: hoe gaan we om met concurrentie effecten die digitalisering met zich meebrengt. Onderwijs is hierin ook belangrijk. Welke normen vinden we belangrijk dat we die proberen vast te houden en wat voor democratische borging willen we daarop loslaten? Waarom kunnen we, bijvoorbeeld, niet eisen dat we de uitgangspunten van de algoritmes bekend zijn om zo te kunnen controleren of ze voldoen aan onze maatschappelijke normen en waarden?

Vraag 4. Wat moet er als eerste worden opgepakt?

Focus op de waarden dus

verkennen welke maatschappelijke problemen we met digitalisering kunnen verbeteren (o.a. arbeidsmarkt, onderwijs, sociale zekerheid, pensioen)

Men wil geen "dikke rapporten" maar actiegerichte adviezen die dichtbij de basis van de SER blijven en betrekking hebben op de arbeidsmarkt, democratie, concurrentieverhoudingen, onderwijs etc. en de rol daarbij van de overheid, de burger, bedrijven/organisaties en het maatschappelijke middenveld. De bijdragen hierboven bevatten wel ideeën voor mogelijke onderwerpen waarop de SER zou kunnen focussen.

- De SER kan denken aan een aantal aanvliegroutes: arbeidsmarkt, democratie, onderwijs, concurrentieverhoudingen (typische SER thema's). SER kan een aantal maatschappelijke uitgangspunten formuleren om aan de hand daarvan toekomstige ontwikkelingen binnen deze thema's te toetsen en (bij)sturen.
- De SER kan een rol spelen bij het stimuleren van sociale innovaties die de verantwoorde invoer van digitalisering mogelijk maken. De SER kan de kaders bepalen waarbinnen we ten volle meegaan met de technologische ontwikkeling en waarbinnen ruimte is voor de menselijke dimensie. Digitale vaardigheden in relatie tot kwetsbare groepen is een ander thema dat de SER kan oppakken.
- De SER kan verkennen welke problemen we met digitalisering kunnen aanpakken.